

LES TERMES ROMANES DE CALDES DE MONTBUI

CARME MIRÓ I ALAIX

PRESENTACIÓ

L'aigua és un element principal en tota civilització. Aquí tractarem d'una aigua molt especial, les aigües termals, les quals sempre han tingut un sentit especial als indrets on brollen naturalment.

Caldes de Montbui és, i ha estat, un important centre termal, com ja ho suggereix el mateix topònim. Segurament, els ibers ja utilitzaven les aigües calentes d'aquest indret, però foren els romans els que hi bastiren el primer balneari.

El nucli romà de Caldes de Montbui és, d'altra banda, una de les fites desconegudes de la romanització del Vallès; tot i haver estat esmentada en nombrosos estudis d'àmbit més general, i de ser moltes les referències disperses de troballes en aquest municipi, encara no s'havia estudiat mai de forma específica fins la nostra tesi de llicenciatura (Miró, 1987).

El monument que allotja la plaça de la Font del Lleó, restaurat a la dècada dels 50, no havia estat mai objecte d'un estudi aprofundit, com requeria un conjunt d'aquestes característiques, declarat d'altra banda *Monumento Histórico-Artístico*. Els únics documents publicats d'aquest monument són les notícies aparegudes a la premsa arran de la seva restauració, i notes més antigues que ja ressaltaven la importància de la construcció, atribuïda en tot moment a obra romana.

La part visitable d'aquestes termes no dona sinó una imatge molt fragmentària del que devia

ser aquest conjunt; s'ha constatat recentment —gràcies a les diverses intervencions arqueològiques— la continuïtat de la construcció pel centre de l'actual plaça de la Font del Lleó i pel subsòl de l'edifici de l'Antic Hospital.

SITUACIÓ

El conjunt termal romà de Caldes de Montbui es situa a l'entorn de la plaça de la Font del Lleó, centre neuràlgic, encara avui, de la vida de la ciutat. El mateix Ajuntament, es trobava sobre la part actualment visitable de les termes romanes, i posteriorment fou traslladat a un altre angle de la mateixa plaça.

D'altra banda, en aquest indret es localitza la pràctica totalitat dels brolladors d'aigua termal del municipi i a l'entorn hi ha emplaçats els nombrosos balnearis moderns.

DESCRIPCIÓ DE LES RESTES

EL CONJUNT VISITABLE DE LA PLAÇA DE LA FONT DEL LLEÓ

La part més ben conservada de tot el conjunt termal d'època romana es troba a la banda oest de la plaça de la Font del Lleó i actualment es pot visitar. És la part restaurada l'any 1956.

El centre d'aquest àmbit l'ocupa una piscina de forma rectangular, que actualment no es conserva sencera, ja que es troba retallada per la ban-

da sud. Les dimensions d'aquesta piscina són actualment d'11'60 m x 6'60 m.

Tota la piscina és feta amb *opus signinum*, preparat amb una barreja de calç i de còdols vermells, però no de fragments de terrissa. Originalment, aquest *opus signinum* era recobert d'una capa d'arrebossat que es conserva a pocs llocs; entre aquest arrebossat i l'*opus signinum*, trobem una capa de cendra. El fons de la piscina, fet també d'*opus signinum* és recobert per unes lloses de terracotta de 46'5 x 33'5 cm, segurament obra d'una refeta posterior, però possiblement d'època romana, ja que el darrer graó de la piscina connecta amb aquest paviment per una mitja canya.

Els quatre costats de la piscina són formats per una graderia de cinc graons. Les dimensions d'aquests escalons actualment són diferents, ja que algunes zones presenten una forta erosió deguda a l'aigua; de totes maneres la mitjana és de 30 x 30 cm.

Hem de destacar que al centre de la graderia de ponent els graons han estat reconstruïts, ja que havien desaparegut a causa de les posteriors utilitzacions de l'edifici.

Les instal·lacions d'entrada i sortida d'aigua són originals. L'aigua entrava a la piscina per un forat quadrat practicat al centre del darrer graó del costat nord de la piscina (actualment hi han instal·lat, a l'interior, un tub de plom). El desguàs el trobem al centre del costat sud, es tracta d'un forat de forma rodona practicat al fons de la piscina i tapat actualment per un tap de bronze. El desguàs talla pel centre els tres graons inferiors de la piscina d'aquest costat.

El paviment del primer graó de la piscina connecta amb el paviment de la galeria perimetral mitjançant un cordó hidràulic.

No coneixem la fonamentació d'aquesta piscina, però segurament es recolza sobre el terra original de la zona, el sauló a on es troben els brolladors termals. Sí que coneixem, en canvi, l'estructura interna dels graons; tots ells són construïts amb l'*opus signinum* que actualment es troba en superfície i que, com hem explicat anteriorment, en un principi eren recoberts per un arrebossat.

Aquesta piscina era coberta per una volta de canó, de 6'80 m de diàmetre, la qual es recolzava a les arcades que comuniquen la piscina amb la galeria perimetral. L'obra emprada en la construcció de la volta és l'*opus caementicium*, i només se'n conserva l'arrencament de la banda oest. No obstant això, tenim una descripció feta per Zamora, en la qual ens assenyala que la volta tenia clara-boies:

«Fuimos a ver la cárcel creyendo que era tal, pero con mucha satisfacción mía hallé que era una gran pieza de ocho pasos de ancha y 14 de largo, cubierta de una bóveda de mampostería que, aunque arruinada, se conoce que tenía tres claraboyas a la parte de levante y mediodía, y dos a la opuesta.» (Zamora, 1973, p. 269).

Com ja hem assenyalat, aquesta piscina es troba envoltada per una galeria perimetral. L'ala oest té una amplada de 3'3 m, i una alçada de 3'4 m fins a l'arrencament de la volta. El límit de ponent és definit per un mur d'*opus caementicium*, el qual es conserva fins a l'alçada original. Aquest mur per la part sud queda tallat, com tot el conjunt, i no en coneixem l'acabament. La part septentrional fa angle amb el mur nord de l'àmbit. És en aquest angle on s'han conservat restes de l'arrebossat original d'aquesta paret.

Aquesta galeria s'obre a la piscina amb un joc de quatre arcades —la quarta, començant pel nord, no es conserva sencera, sinó que queda tallada a la meitat— d'arc de mig punt. Aquestes arcades es recolzen sobre pilars, i tant els arcs com els pilars són fets en grans blocs de pedra sorrenca roja, la qual procedeix d'unes pedreres properes.

Els pilars, en ser fets de pedra sorrenca, presenten un elevat grau d'erosió, degut sobretot a la humitat d'aquest ambient. Les dimensions originals dels pilars són de 70 x 90 cm, i l'arc presenta una alçada de 2'7 m. L'arcada situada més al sud es troba cegada en part amb un muret de pedres i morter, posterior a la construcció del conjunt.

Hem de destacar que el pilar que fa cantonada és diferent de la resta, ja que suporta dues arcades; té unes dimensions de 90 x 90 cm. L'angle SE d'aquest pilar sobresurt del primer graó de la piscina.

FOTOGRAFIA 1. El conjunt visitable de la plaça en el moment de la restauració, l'any 1956.

A la cara nord del primer pilar, a l'alçada de 50 cm, hi trobem enganxat un fragment de canal de terrissa amb morter.

Aquesta galeria era pavimentada amb *opus signinum*, igual que el que configura la piscina. Hem de ressaltar, però, que no tot el *signinum* que es pot veure és original, ja que quan es restaurà el monument, s'ompliren els llocs a on no es conservava el paviment amb una barreja semblant al *signinum*. En unes fotografies del moment de la restauració, hem pogut observar que al mig del passadís s'obria un pou quadrat. No sabem si aquesta estructura corresponia a la construcció original de l'edifici o si era posterior, ja que actualment ha desaparegut sota aquesta mena de paviment.

La coberta d'aquesta part de la galeria que es conserva del tot, consisteix en una volta de mig punt, feta amb *opus caementicium*, de 2'40 m de

diàmetre. Aquesta volta va patir l'any 1987 una nova restauració, ja que les humitats l'havien erosionat.

La galeria nord té una amplada de 3 m i una llargada de 13'20 m, i és l'única que conserva tota la llargada. El límit nord és un mur, al qual s'obren dues exedres de les quals parlarem després. Aquest mur té les mateixes característiques que el mur oest; és d'*opus caementicium*, però només se'n conserva la part de ponent, ja que la part est és totalment reconstruïda.

Quasi a l'angle amb la paret oest, s'obre un porta, l'estructura actual de la qual no és original, sinó que era la porta de la presó, quan aquesta construcció era utilitzada com a tal, però creiem que en un principi també hi podia haver una obertura. Per sota d'aquesta porta, i per sobre del paviment, hi ha un graó de 50 cm d'amplada per 30 cm d'alçada, del qual actualment només es conser-

va una llargada de 1'80 m; però al paviment hi ha l'empremta de les dimensions originals d'aquest banc, que devia ser de 2'83 m. Aquest graó és fet d'*opus signinum*, i presenta un arrebossat per sobre original.

Aquesta galeria es comunica amb la piscina mitjançant dues arcades, de les mateixes característiques que les descrites anteriorment. Hem de destacar, però, que l'arc més occidental ha perdut part de les dovelles de pedra sorrenca i han estat substituïdes per maons. Així mateix, part del pilar més oriental ha estat restaurat.

Per sobre d'aquestes arcades es conserva la paret d'*opus caementicium* fins a l'alçada de la volta. En aquesta paret es pot observar un buit de forma quadrada, que segurament és posterior a la construcció de l'edifici, però podria ser que fos un buit original reformat, ja que és una bona entrada de llum.

Aquesta galeria, així mateix es troba coberta per una volta de mig punt, actualment totalment desapareguda, i al seu lloc hi ha una volta de totxana. El paviment és d'*opus signinum* i és delimitat per dos cordons hidràulics: el que comunica amb els graons de la piscina i el que connecta a la paret de tancament de l'àmbit.

Quant a la galeria est, aquesta ha estat totalment reconstruïda, ja que només se'n conservava part del paviment, els fonaments dels pilars i un arc de la volta. Aquesta, però, és totalment simètrica a la galeria oest, a excepció de la paret de tancament, a la qual s'obren tres arcades, totalment reconstruïdes, però la fonamentació de les quals es conservava.

Malgrat que actualment aquest àmbit acaba per la banda sud amb la piscina, creiem que originàriament, en aquest costat, hi devia haver una galeria similar a les descrites.

Tenim notícia (Cruspinera, 1899) que anteriorment, al pas cap el Balneari Rius, avui Casa dels Pares Cooperadors de Crist Rei, es podia observar un paviment d'*opus signinum*, que devia ser el paviment d'aquesta ala de la galeria perimetral.

Com ja hem assenyalat anteriorment, a la paret nord de la galeria perimetral s'obren dues exe-

dres de planta semicircular. Aquests absis tenen 3'10 m d'amplada per 1'80 m de fondària.

Malgrat que actualment semblin dos espais oberts a la galeria perimetral, encara es pot observar —mig amagada per la restauració— la fonamentació d'un mur que, actuant com a tanca d'un dels absis, el devia convertir en un espai tancat. El tancament no queda tan clar a l'altre, malgrat que es veu una diferència entre el paviment de l'exedra i el de la galeria nord. Aquest mur, de 48 cm d'amplada aproximadament, devia ser d'*opus caementicium*, i segurament presentava per la cara interna un arrebossat similar al que s'ha conservat al mur nord d'aquests ambients.

Les exedres s'obren cap a la galeria per unes arcades. Aquests arcs de mig punt són fets amb maons, *opus testaceum*, de 40 x 50 cm. Part d'aquests arcs han estat reconstruïts, car no es conservava l'obra original. Creiem, però, que tots eren de maons, i, per tant, és totalment falsa la imposta central, a on recolzen els dos arcs, feta amb pedres.

La paret nord, com també la mitja cúpula que cobreix les dues exedres, són d'*opus caementicium*, però eren recobertes totalment per una capa d'arrebossat de calç amb trencadís de terrissa, *opus tectorium*. Aquest arrebossat en alguns indrets està molt malmès i es pot observar la capa de cendra que hi ha entre l'arrebossat i la paret. Aquesta capa de cendra es troba molt freqüentment en obres relacionades amb l'aigua i actua com a aïllant. El paviment d'aquestes exedres és d'*opus signinum*, molt similar al de la piscina gran i la galeria perimetral.

Seguint el mur de tanca, i uns 30 cms per sobre del paviment, trobem un banc corregut, d'una amplada de 30 cms —de les mateixes dimensions més o menys que un graó de la piscina—, fet amb *opus caementicium* i recobert pel mateix tipus d'arrebossat que la paret.

Al jardí que hi ha davant de les termes podem observar, a la banda nord, un fragment d'un paviment d'*opus signinum*, molt igual que el de la galeria perimetral. Aquest paviment, queda delimitat a la banda oest per un quart de bocell, el qual queda separat 1'5 m del mur de tanca est del conjunt visible.

FOTOGRAFIA 2. Detall de la galeria i les exedres en el moment de la restauració de l'any 1956.

Així mateix, uns dos metres més al nord d'aquest paviment, sota les plantes de l'angle NE, es localitza un altre fragment d'un paviment d'*opus signinum*, del qual no es veu cap límit.

Hem de destacar també, a la zona enjardinada, una gran canal retallada de pedra calcària, que creiem que devia envoltar la galeria de la piscina que posteriorment descriurem, localitzada al mig de la plaça.

EL BALNEARI BROQUETAS

A la Galeria de banys de l'actual Balneari Broquetas es conserven les restes d'una cambra d'obra romana.

Es tracta d'una estructura quasi quadrangular, orientada N-S amb una derivació de 15° vers l'oest, com l'àmbit de la plaça.

L'entrada a aquesta habitació es realitza per la banda sud, hi ha una porta emmarcada per obra d'*opus testaceum*, feta per *bipedalis* de 40 cm d'amplada units amb argamassa. L'obertura de la porta és rectangular, i té una llum de 80 cm d'amplada. El dintell, per la part exterior és de pedra calcària, de 125 cm de llargada per 13 cm d'amplada, i, per la part interna, és de pedra sorrenca vermella de 3 cm d'amplada per 125 cm de llargada. Hem de destacar que alguns *bipedalis* del marc de la porta han estat retallats per fer la forma del pollegueral.

Entre la porta exterior i la interior hi ha un cancell de 48 cm. Per accedir dins l'habitació s'han de baixar tres graons.

El primer esglaó té una amplada de 80 cm per una profunditat de 31 cm i una alçada de 24 cm. El segon té una amplada inferior. L'amplada d'aquest graó és de 54 cm, la profunditat de 25 cm

i l'alçada de 25 cm. El darrer esglaó té unes dimensions de 54 cm d'amplada, 15 cm de profunditat i 22 cm d'alçada. Els dos primers graons són fets d'*opus caementicium*, pedres unides amb morter, i es troben molt erosionats. El darrer graó té un altre tipus de construcció. La part superior és una llosa de pedra sorrenca vermella de 10 cm de gruix, la qual també es troba fortament erosionada, per sota trobem l'*opus caementicium*.

Les parets N, E i O són fetes d'*opus caementicium*, similar al mur conservat a la galeria oest de la galeria de la plaça. El mur sud és diferent, com ja hem assenyalat és on es troba la porta. El marc d'*opus testaceum* ocupa quasi tot el mur, la resta és feta d'*opus mixtum*, barreja d'obra de pedres i maons.

El paviment que avui es conserva és de rajola vermella, però no creiem que sigui l'original, sinó del moment que es va restaurar la cambra per a ser visitada.

Al llarg dels murs E i O trobem una banqueteta adossada, de 20 cm d'amplada per 25 cm d'alçada. Aquesta és feta de pedres unides amb morter i la part superior és recoberta amb maons de 40 x 20 cm. La banqueteta ha estat destruïda a la banda sud del mur O.

A l'angle SE trobem una estructura molt curiosa. Hi ha un muret fet amb grans pedres (molt similars a les que trobàvem als fonaments de les grades de la piscina del mig de la plaça, unides amb morter, que va en diagonal des del mur sud fins la banqueteta est. Aquest muret emmarca un forat de forma trapezoidal, d'una alçada de 68 cm. En relació amb aquesta estructura trapezoidal, trobem un buit a la paret de forma quadrada, de 14 x 24 cm.

Tant al mur est com a l'oest, hi trobem dues obertures d'aquest tipus, actualment tapiades en part. Aquests buits es troben disposats de forma simètrica als dos murs, i són uns forats de 14 x 14 cm, emmarcats per les pedres del mur. Es troben situats a 50 cm per sobre del banc.

La coberta d'aquesta cambra és de volta de canó, feta amb *opus caementicium*. Hem d'assenyalar que els murs E i W sembla que no acabin al

mur nord sinó que continuïn; així, el mur nord fa la funció d'envà.

L'ANTIC HOSPITAL

El solar situat al sud de la piscina visitable va ser ocupat per l'antic Hospital de Pobres de Caldes a partir del segle XIV, avui en dia Museu Municipal. Durant els anys 1987 i 1988 es va dur a terme una intervenció d'urgència en el subsòl de l'antic Hospital, que ens va proporcionar dades de molt interès per tal de reconstruir l'edifici termal. Hem d'assenyalar, però, que no es va poder dur a terme una excavació sistemàtica en extensió, sinó que es va actuar segons les necessitats de l'obra de rehabilitació, a voltes fent petites cales de sondeig, altres vegades excavant en sectors més grans, delimitats per les parets de l'edifici del Museu. Per tant, les restes documentades es troben força malmeses per la continuïtat de vida a l'indret, alhora que el coneixement que en tenim és fragmentari ja que poques vegades vàrem poder establir la relació que hi havia entre les diferents construccions excavades. La part antiga de l'edifici, la que correspon a la construcció del segle XIV, era la que conservava millor les restes arqueològiques.

El primer que hem de destacar és que la troballa més freqüent i més ben conservada va ser tot un conjunt de canalitzacions d'època romana. En vàrem documentar de tot tipus, fetes d'*opus signinum*, de *tegulae* amb secció rodona o quadrada. Normalment aquestes conduccions eren tallades per conduccions d'èpoques posteriors, cosa que ens assenyalava una continuïtat de la utilització de l'aigua termal en aquest indret al llarg del temps.

Així mateix, es varen localitzar un conjunt de sis piscines de diverses formes, mides i materials. Hem d'assenyalar que aquest ha estat —de moment— l'únic lloc on hem localitzat dos moments de construcció o de refeta de l'edifici termal, ja que dues de les piscines n'anul·len una d'anterior.

Pel que fa a les piscines, hem de dir que no s'ha pogut establir cap relació entre elles. Entrant a l'edifici a mà dreta, trobem un conjunt de dues piscines, de forma més o menys rectangular, pel fet que no es van poder excavar del tot només podem donar l'amplada d'una, 2,5 m. Eren cons-

truïdes amb *opus caementicium*, i recobertes amb un bon enlluït de calç i trencadissa de terrissa, no es conservava el terra de cap de les dues, ja que havien estat reventades i reutilitzades com a contenidors de deixalles. Més al nord trobem un altre conjunt de dues piscines, de planta quadrada, d'1'70 x 2'30 m, i d'1'80 x 2'30 m, fetes d'*opus caementicium*; totes dues presentaven un graó de 30 cm perimetral; no es va localitzar el paviment. Aquestes són les piscines més modernes, localitzades de moment, del balneari romà, ja que tallen una altra piscina que devia pertànyer al primer edifici.

La piscina que queda sota les estructures darrerament descrites és de les més espectaculars, malgrat que només poguérem documentar-ne una zona molt petita. Es tracta d'una piscina de planta circular, o de semicercle, construïda amb grans lloses de sorrenca vermella i amb un paviment d'*opus signinum*. El mur perimetral quedava tallat per una conducció d'aigua, feta així mateix amb *opus signinum*. Se'n va localitzar el desguàs i la conducció que el perllongava vers la zona sud de l'edifici de l'antic Hospital.

Pel que fa a la darrera piscina localitzada, es troba entrant al Museu a mà esquerra. És la piscina més petita per ara localitzada, de forma totalment quadrada d'un metre de costat. Era construïda amb *opus caementicium* i conservava el paviment d'un *opus signinum* molt depurat.

Deixant de banda aquestes estructures, es van poder documentar construccions aïllades, un mur d'*opus caementicium* de planta absidal, diversos murs aïllats, fragments de paviments d'*opus signinum*, però sense poder establir una relació entre totes elles, el que sí que cal remarcar és que totes seguien l'orientació i el sistema constructiu de les descrites fins al moment.

LA PLAÇA DE LA FONT DEL LLEÓ

Al subsòl de la plaça de la Font del Lleó, s'hi troba una altra piscina del conjunt termal. Una part d'aquesta piscina, com també d'algunes estructures del seu voltant, va poder ser documentada, però actualment no és visible, resta soterrada sota les llambordes de la plaça. Hem de remarcar

altra vegada, que el coneixement d'aquestes estructures és molt fragmentari.

L'estructura principal localitzada fou una piscina; no en coneixem, però, la forma de la planta ni l'amplada. Sí que en coneixem la llargada, 12 m. La banda nord presenta grades per a baixar cap a l'interior. Hi ha quatre graons fets amb *opus caementicium*, grans còdols units amb morter. Aquesta obra és recoberta per una argamassa de color rosat, *opus tectorium*, feta amb calç i fragments de terrissa i pedres molt aixafats, aquesta argamassa és la que va donant forma als graons. Recobrint l'argamassa hi ha un arrebossat de calç. L'*opus tectorium* presenta unes incisions per tal que l'arrebossat quedi ben enganxat. Les grades acaben amb mitja canya per sobre del paviment de la piscina.

De mur sud, només en vàrem poder observar una secció molt malmesa, es tractava d'un mur d'*opus caementicium* recobert per un enlluït de calç.

Dels murs est i oest, no en coneixem res. Només en un plànol de l'any 1851, conservat a l'Ajuntament, hi ha un croquis del primer.

Quant al paviment d'aquesta piscina, és fet amb grans lloses de pedra sorrenca vermella de més o menys 1 m de costat, posades fent ziga-zaga. Cal destacar, però, que al costat del darrer graó de l'escala a la banda est de la rasa oberta l'any 1986, hi havien dues gran lloses de pedra calcària d'1 m x 0'50 m. Aquestes es varen aixecar per a comprovar si es tractava de la tapa d'un registre repartidor d'aigües, però per sota hi havia la mateixa fonamentació que a la resta de paviment; però les lloses presentaven un encaix de forma rectangular al mig de la cara interna.

Aquesta piscina és construïda directament sobre el sauló on hi ha brolladors de l'aigua termal. Per sota les escales hi ha una mena de filtre de grans còdols. Però sota del paviment, hi trobem uns grans carreus de tova posats també sobre el sauló.

Així mateix, s'ha conservat d'aquesta piscina el lloc per on entrava l'aigua, situat a la banda nord. A l'alçada del segon graó vàrem observar una obertura de forma allargada, a la part superior de la qual hi havia una llosa de pedra sorrenca ver-

mella. Aquesta obertura comunica a una tronera de pedra calcària, que té una altra sortida pel darrer graó.

Segurament devia estar en relació amb aquesta piscina el paviment d'*opus signinum* localitzat a la banda nord, el qual apareixia directament per sota les llambordes i estava molt malmès.

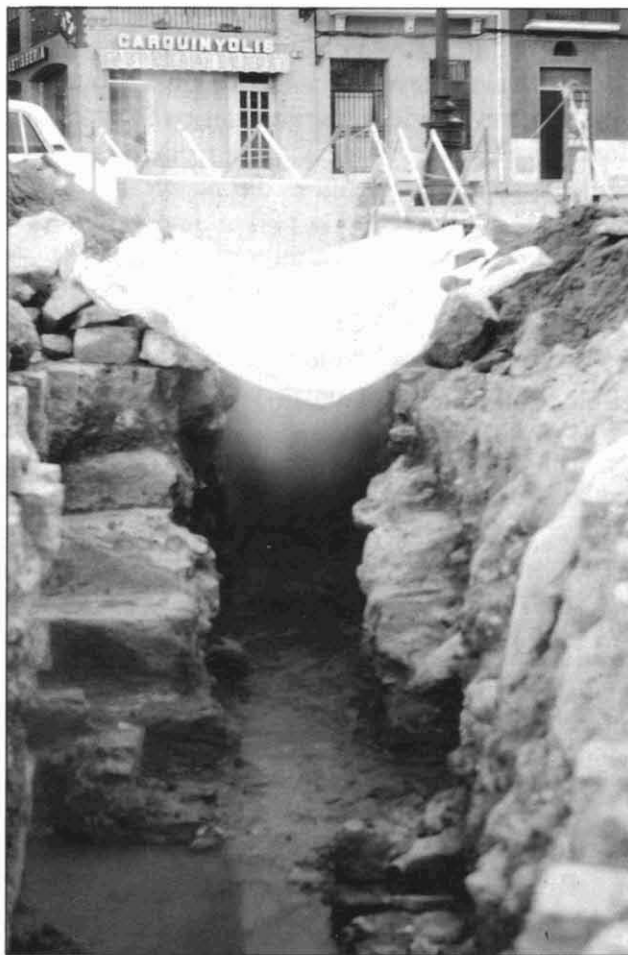
A la banda nord de la piscina aparegué un mur d'*opus caementicium*, de forma circular. Per sobre d'aquest mur es conservaven les restes d'un paviment d'*opus signinum*, per sota del qual es pogué observar la capa de cendra, típica d'aquestes construccions. L'estrat que cobria aquest paviment, era format per les restes de l'arrebossat que cobria els murs d'aquesta estructura.

A la part sud de la piscina es localitzaren diferents estructures. A un metre i mig del mur de tancament de la piscina aparegué un altre mur d'*opus caementicium*, recobert per un arrebossat. Aquest mur s'acabava per la banda est (el límit de ponent no va ser documentat), amb un carreu de pedra calcària retallat com a polleguera, de la qual arrenca un brancal de porta. Dins d'aquesta polleguera varen aparèixer fragments de ferro i de bronze, els quals devien formar part de la possible porta.

Al sud del mur anteriorment descrit vàrem localitzar un paviment de lloses, força gastat. Aquest paviment quedava limitat a ponent per un mur de grans carreus de pedra calcària, la llargada dels quals era d'1'25 m, i l'alçada de 50 cm (l'amplada no fou localitzada). Aquest mur només es va seguir uns quatre metres, sense poder-ne localitzar el límit meridional.

LA CAPELLA DE SANTA SUSANNA

A les excavacions practicades al subsòl de l'ermita es van localitzar amb claredat, encara que molt malmeses i escapçades, dues piscines del conjunt termal. Aquestes eren de planta rectangular, la situada més al nord de dimensions més grans (1'80 m d'amplada) que la del sud (1 m d'amplada). El sistema de construcció era d'*opus caementicium*, morter de calç amb pedres. El paviment de les dues piscines havia estat reventat. Aquestes dues piscines són de les mateixes carac-

FOTOGRAFIA 3. Graons de la piscina localitzada al mig de la plaça de la Font del Lleó, a l'excavació de l'any 1986.

terístiques que la resta localitzades al subsòl de l'antic Hospital i la plaça de la Font del Lleó.

Posteriorment, vers el segle IV dC, es redueix l'espai destinat a banys de les termes, i la part que actualment correspon a la capella de Santa Susanna es converteix en zona de necròpolis. El fet que es triï aquesta zona és clar, ja que es troba situada davant d'una de les portes d'entrada a la ciutat, tret que defineix les necròpolis del món romà. Es van localitzar cinc tombes, totes amb caixa de *tegula*. Un dels enterraments es trobava a l'angle SW de la capella, i ja havia estat localitzat abans de la nostra actuació. L'orientació d'aquest mort era N-S, i l'esquelet ja havia estat tret.

Ja hem assenyalat anteriorment que els paviments de les piscines havien estat aixecats, segura-

ment va ser en aquest moment que es convertí en zona d'enterrament. Dins de cada piscina, vàrem trobar-hi dos individus. A la primera piscina, la més gran, n'hi havia un dipositat directament damunt la roca mare del terreny, i un altre dins una caixa de *tegula*. A l'altra, els enterraments presentaven més qualitat. La piscina havia estat dividida en dues parts per totxanes d'un gruix considerable, fent una espècie de caixa doble, una per cada enterrament. La part superior i la inferior eren fetes amb *tegula*. L'orientació d'aquests quatre enterraments era la mateixa, E-W, paral·lels a la porta d'entrada a la capella. Segurament hi havia més enterraments, però la construcció de la capella, i el pas dels anys han fet que desapareguessin.

EL BALNEARI RIUS

Dins de les dependències del Balneari Rius, tocant a la paret que confronta amb la capella de Santa Susanna i a prop de la muralla, que constitueix el límit sud d'aquest balneari, hem pogut observar un gran mur d'obra romana. Es tracta d'una construcció d'*opus caementicium*, orientada E-O.

Així mateix, a les parets que formen l'entrada del balneari hem pogut observar diferents carreus de pedra sorrenca vermella, reutilitzats, segurament procedents de les termes romanes.

INTERPRETACIÓ DE LES ESTRUCTURES

Una vegada descrites totes les estructures conservades, intentarem donar-ne una interpretació i establirem, en els casos que sigui possible, una relació entre les diferents zones de l'edifici.

Aquesta tasca és difícil, ja que en moltes ocasions el coneixement que tenim de les restes és escàs i, d'altra banda, està molt poc estudiada la distribució espacial de les termes medicinals.

Les termes eren un edifici característic de tota ciutat romana; no es podia concebre un nucli civilitzat sense aquest servei que, d'altra banda, eren un índex per indicar el grau de romanització de l'indret. Però malgrat la importància d'aquest tipus d'edifici, manquen treballs sistemàtics quant als conceptes de planificació, distribució, tipologia, funcionalitat, etc.

Normalment unes termes romanes estan dividides en tres tipus d'àmbits diferenciats. Tenim una zona freda on es troba l'*apoditeryum*, lloc per a despullar-se i vestir-se, i el *frigidarium*, gran sala freda on hi ha una piscina amb aigua freda. Després d'aquest ambient fred es passa a una zona temperada, on es situa el *tepidarium*, sala temperada. D'aquí ja passem a la zona càlida de l'edifici. En aquest bloc trobem fonamentalment el *caldarium*, amb una piscina d'aigua calenta. També pot haver-hi *sudationes* o *laconica*, llocs per a prendre banys de vapor o estufes per a suar. A part d'aquests elements que són bàsics en tot edifici termal, també podem trobar altres dependències, com poden ser *unctiores*, sales per a uncions, la *palestra* o gimnàs, jardins i galeries per a passejar-hi, etc.

A l'hora de referir-nos a termes medicinals ens hem d'oblidar d'aquest esquema. Malgrat que puguin desenvolupar, així mateix, la funció d'unes termes de lleure, el seu objectiu primordial era guariment de determinades malalties.

LA CONSTRUCCIÓ TERMAL

De l'estudi de les restes documentades, en podem copsar una planificació prèvia a la construcció, que es visualitza en les proporcions que guarda tot el monument, com també en la simetria. Això no obstant, fins que no coneguem en més extensió aquest conjunt, no podrem fer-ne un estudi aprofundit i conclouent.

Hem de remarcar, d'entrada, que aquest edifici es troba orientat nord-sud, com marquen els canons clàssics, amb una lleugera desviació de 15° vers l'oest.

Veurem a continuació la possible funcionalitat de cada un dels àmbits que hem descrit anteriorment.

Pel que fa a la part visitable de la plaça de la Font del Lleó, la piscina ha estat considerada com el *Frigidarium* del conjunt (Graells, 1847; Xalabarder, 1935; Puig i Cadafalch, 1945). Els autors que la definien així es basaven en el fet que no hi havia un hipocaust sota el paviment. Gràcies al fet que s'han conservat les conduccions d'època romana, ha estat possible de constatar que l'aigua provenia

dels brolladors d'aigua calenta. Hem de tenir en compte que la temperatura natural d'aquestes aigües és de 70° C, i que no necessiten cap altre sistema d'escalfament, ans al contrari, interessa que es refredin una mica per poder-les aplicar. Per tant, aquesta era una de les moltes piscines d'aigua calenta que hi devia haver al conjunt termal de Caldes. El fet de trobar-hi més d'una piscina d'aigua calenta és freqüent a les estacions termals, segurament cada piscina tenia una temperatura diferent, i la utilitat terapèutica devia ser diversa. Per entendre millor aquesta qüestió hem triat aquestes línies de l'obra dels germans Broquetas, la qual, malgrat datar del segle XVIII, considerem que pot ser aplicada a època romana:

«Los Baños tibios que son de veinte a veinte y cinco grados de calor, mantienen y fortifican el genero nervioso, animan y aceleran la circulacion de los líquidos, excitan las oscilaciones de las fibras membranosas de los vasos. Los Baños de esta calidad disminuyen por un poco de tiempo la fuerza de la transpiracion insensible, por un sentimiento de frescor que ellos imprimen en las baynas nerviosas de la piel y en los poros que le corresponden; pero esta ligera resistencia excita al contrario el mecanismo de fuerzas centrales, y prepara para ligeros sudores al salir del Baño, que se acercan mucho mas á la naturaleza de sudores criticos, que aquellos que son ocasionados por los Baños mas calientes. Los Baños tibios producen efectos igualmente saludables en los organos de diferentes secreciones.

Los Baños templados, que son de veinte y cinco á treinta y dos grados de calor, relaxan el sistema de los solidos, favorecen la circulacion de los liquidos, refrescan la sangre, siendo de menos de treinta grados de calor; siendo empero calientes en su ultimo grado que es á treinta y dos, aumentan el movimiento intestino de la masa de los liquidos, acelerando la circulacion; y por esto no podria la sangre ser templada ni refrescada, porque ese calor iguala ò supera al que les es natural.

Los Baños calientes que son de treinta y dos á quarenta y dos grados de calor, en todos sus grados no pueden obrar sino por la violencia, y producir efectos malos, hablando en general; pues el fuerte calor de ellos enbravece la masa de la sangre, la calienta, la anima, y causa en todo el sistema de las membranas

un phlogosis general proximo á la inflamación; (...). Sin embargo es fundado en observaciones constantes, que los Baños calientes convienen á los temperamentos pituitosos, la fibra de los quales es laxa y falta de un resorte bastante energico para la actividad necesaria á sus funciones» (p. 34-36).

Quant a la galeria que envolta aquesta gran piscina, devia desenvolupar les funcions de lloc de pas i d'espera.

Pel que fa als dos absis de la galeria han estat considerats com a *vaporaria* (premsa al moment de la restauració, article de Camil Pallàs), entès aquest terme (el qual no és correcte amb aquest significat) com a lloc on es prenen banys de vapor. Nosaltres creiem, però, que almenys una de les dues exedres es tracta d'una banyera, segurament per a un bany individual. L'altra podria tractar-se així mateix d'una banyera, però no queda tan clar que hi hagués un mur per delimitar un espai tancat.

A nivell terapèutic queda clar el fet que hi hagin diverses piscines en un mateix àmbit. D'una banda, tenim el problema de les malalties contagioses; per tal d'evitar-ne el contagi hi devia haver banys individuals. D'altra banda, els mals són molt diversos i no tothom necessita, per tant, el mateix remei; a voltes hi ha casos realment rars que requereixen un tractament especial. Hi ha mals localitzats en parts molt concretes del cos, que amb banys locals ja poden trobar un guariment. Per tant, les banyeres petites es devien reservar per a banys locals i la gran piscina per a banys totals. És una llàstima que en el moment de l'excavació no es pogués esbrinar d'on venia l'aigua a aquest absis, ja que en variaria la utilitat si estiguessin plens d'aigua calenta o d'aigua freda. Ha estat documentada la presència de banyeres d'aigua freda en àmbits de piscines calentes, perquè els banyistes, en un moment donat, es poguessin refrescar (Cunliffe, 1971). Una altra explicació podria ser de tipus social, segons la qual els banys es feien individuals i no col·lectius en funció del rang social. Però això és una hipòtesi, que segurament mai no es podrà verificar. Trobem diferents paral·lels de piscines petites dins d'àmbits on hi ha una gran piscina termal (Bath; Badenweiler, Banys d'Arles, Evaux), i la seva funció devia ser similar a les descrites anteriorment.

L'estructura conservada dins de l'actual Balneari Broquetas és, sens dubte, una cambra per a banys de vapor. Malgrat que no és prou clara la diferenciació entre els termes *laconicum* o *concamerata sudatio* al llarg de les fonts clàssiques i la bibliografia científica, intentarem definir quin dels dos noms escau més a aquest àmbit.

Vitruvi (V, 10, 5), oposa el *laconicum* a les *sudationes*. S'ha discutit molt sobre el valor que té cada terme. Segons Guinouvés (1962) el *laconicum* és l'estufa de calor seca, mentre que la *concamerata sudatio* és l'estufa amb una calor humida. Però no tots els autors tenen aquesta mateixa concepció. Luigi Crema (1960) diu que no és clar l'ús de tots dos termes i la seva relació amb algun dels dos sistemes, i es refereix a una cita de Cels (II, 17) —a la qual també fa referència Guinouvés—:

«*Sudor etiam duobus modis elicitur, aut sicco calore aut balneo. Siccus calor est et harenae calidae et Laconici et clibani et quarundam naturalium sudationum, ubi terra profusus calidus vapor aedificio includitur, sicut super Baias in murtetis habemus.*»

Seguint els autors clàssics, veiem que ells tampoc no es posen d'acord. Ciceró a les *Epistulae ad Atticum* (3,1,2) ens diu que la transpiració en sec, és a dir, per calor, es produïa a les *sudationes (assa balinea)*. Marcial (VI,42,16) diu que el *laconicum* és una estufa de calor seca, i que després val la pena banyar-se:

«*Siccus pinguis onyx anhelat aestus et flamma tenui calent ophitae: ritus si placeant tibi Laconum, contentus potes arido vapore cruda Virgine Marciaue mergi;*»

Columella (I,16), al contrari, parla del *laconicum* com un lloc on es prenen banys de vapor:

«*Mox deinde, ut apti veniamus ad ganeas, cotidianam cruditatem Laconicis excoquimus et exusto sudore sitim quaerimus noctesque libidinibus et ebrietatibus, dies ludo vel somno consumimus, ac nosmet ipsos ducimus fortunatos, quod "nec orientem solem videmus nec occidentem."*»

Continuant amb les opinions dels investigadors actuals, veiem que tampoc no s'ha arribat a un acord. Daremberg et Saglio (1919) no diferen-

cién els dos termes de *laconicum* i *concamerata sudatio*. Hartmann diu que el *laconicum*, en el sentit més estricte del terme, és una peça on el fet de suar per aire calent va seguit d'una immersió a l'aigua freda, seguint el que diu Marcial (VI,42,16). Suceveanv (1982) assegura que els *laconia* són banys de vapor. Erika Brödner (1983) creu que no hi ha diferència entre tots dos termes, i tots dos són espais per a suar. Degobomont (1984), advoca per totes dues funcions, i no es defineix clarament:

«*Il semble d'ailleurs que ce soit de ces colonies que les Romains aient emprunté le ritus laconicus (ou étuve sèche) que Vitruve nous décrit comme une habitude grecque sans que cela puisse être vérifié d'une façon certaine. L'origine du mot est d'ailleurs impropre car les Lacédémoiniens considéraient l'usage des bains chauds, o bains de vapeur, comme un signe de mollesse. Il n'empêche que le laconicum devient bientôt, pour les Romains, synonyme d'étuve (seche ou humide).*»

Malgrat aquesta varietat d'opinions, creiem que la cambra que nosaltres hem definit és una sala per als banys de vapor, banys humits, ja que tenen a veure amb l'aigua medicinal. La suor s'ha de provocar amb el vapor d'aquesta aigua —vapor que és natural per ell mateix— ja que sinó se'n perdrien les qualitats terapèutiques. Si li hem d'aplicar un nom seria el de *concamerata sudatio*, ja que normalment és el que més s'identifica amb els ambients humits. Les estufes o *sudationes* permeten associar als tractaments crenoterapèutics una modalitat termoterapèutica amb considerable interès terapèutic, al mateix temps que l'elevada humitat que desprèn el vapor d'aigua termal i la radioactivitat ambient, determinen efectes beneficiosos sobre l'aparell respiratori dels malalts. D'altra banda, hem de remarcar la continuïtat de funcions al mateix lloc. Actualment, al costat d'aquesta habitació, trobem les modernes saunes del Balneari Broquetas, on els banyistes prenen banys de vapor.

No és del tot clar com devia arribar el vapor a aquesta cambra. Segurament les obertures descrites a la paret i l'estructura més o menys trapezoïdal hi tenen quelcom a veure. Quan Guinouvés (1962) es planteja la forma com els grecs produïen el vapor per a prendre banys d'aquest tipus, cita la possibilitat d'utilització de pedres molt calentes,

FOTOGRAFIA 4. Detall d'algunes de les estructures d'època romana documentades a l'excavació de l'antic Hospital de l'any 1988.

les quals en contacte amb l'aigua produïrien vapor. D'altra banda, Daremberg et Saglio, assenyalen la mateixa possibilitat però substituint les pedres per ferro roent. A Caldes de Montbui existeix un vapor natural, però aquest s'ha de conduir i intensificar per a fer viable un bany de vapor. Actualment per a intensificar aquest vapor s'utilitza una estructura feta de pedres volcàniques; el contacte de l'aigua calenta amb les pedres fa que es produeixi més vapor. Aplicant aquest sistema a la *sudatio* romana, tindriem les pedres dins l'estructura trapezoïdal, i per l'orifici superior rajaria l'aigua amb prou potència perquè en xocar amb les pedres es desprengués vapor. Queda, però, un petit problema a resoldre, i és que de moment no s'ha localitzat cap sistema de desguàs en aquest àmbit.

Els bancs que hi ha a ponent i a llevant —encara que en un primer moment ens facin pensar

en seients per als banyistes, la seva reduïda amplada ens fa dubtar d'aquesta interpretació— possiblement eren el suport d'un doble terra fet de fusta.

La interpretació de les estructures excavades al mig de la plaça se'ns fa més difícil, per les poques dades obtingudes. La piscina s'assenta sobre un dels 12 brolladors d'aigua termal de la plaça de la Font del Lleó, la qual cosa ens fa pensar que devia ser una piscina d'aigua calenta. Per tant, ens confirma el que hem dit anteriorment de la multiplicitat de piscines d'aigua calenta. Així mateix creiem que les estructures excavades a la zona enjardinada de la plaça corresponen al límit oest de l'habitació que devia tenir aquesta piscina com a element central. Trobem la perllongació dels murs de la zona visitable, com també restes de paviment d'*opus signinum* i una gran canal tallada en blocs

de pedra calcària, que devia fer la funció de recollida d'aigua residual del paviment de la sala.

Malgrat que només vàrem poder documentar una minsa part de la piscina, ajudats pel plànol de Josep Anton Llobet¹ hem fet un intent de reconstrucció. Creiem que la piscina tenia forma quadrada (12 m per costat) i només hi havia graons per accedir a l'interior per la banda nord.

El sistema constructiu d'aquesta piscina és de més qualitat que l'anteriorment descrita, segurament ens trobem en un dels àmbits principals del balneari romà. La dimensió del brollador per on s'omplia la piscina ens fa pensar que hi havia gran quantitat d'aigua termal, i que aquesta portava molta força i pressió.

Al voltant d'aquesta piscina hi devia haver una galeria similar a la de l'àmbit adjacent, cosa que ens ve confirmada per les restes de paviment d'*opus signinum* que hem trobat a la vora de la piscina. No tenim clar, però, quin tipus de relació hi havia entre la piscina i la galeria; creiem, però, que no es repetien les arcades de mig punt; segurament, envoltant aquesta piscina, hi havia un pòrtic columnat.

Quant al sistema de coberta d'aquesta piscina, podríem pensar en una volta de canó. Però la seva amplada, de 12 metres, ens en fa qüestionar la viabilitat. Qualsevol altre tipus de coberta implicaria la presència d'estructures de sosteniment al mig de la piscina, la qual cosa no és excessivament viable. Resta una altra possibilitat, a molts edificis termals s'han documentat piscines a l'aire lliure, un dels exemples més gràfics és el del conjunt de Bath (Cunliffe, 1971), per tant, aquesta piscina podria ser descoberta i tractar-se de la *nata-tio* del conjunt, molt similar a la gran piscina central del conjunt de Bath.

L'entorn d'aquesta piscina de moment és força desconegut. A la banda nord, es va localitzar un mur de planta circular, el qual formava part d'una estructura absidal. Prenent l'amplada del diàmetre de les exedres de l'àmbit visitable, veiem que coincideix amb el cercle interior definit pel mur. No

sabem, però, si hi havia un banc corregut adossat al mur de tancament d'aquesta estructura. El que sí que es va poder documentar va ser un paviment d'*opus signinum* adossat al mur i, per sota, una conducció d'aigua que probablement data d'època romana.

És molt possible que aquest mur nord es perllongués fins a ajuntar-se amb el mur nord de l'àmbit visitable, formant una unitat, com ens ho indica l'excavació del jardí. Aquest mur, segurament tenia diferents exedres, seguint el ritme de les dues anteriorment descrites. Partint de la hipòtesi que totes les exedres podien tenir la mateixa amplada, hem comprovat que, centrant un d'aquests absis al mig de la piscina, hi ha prou espai per situar-hi un absis a cada banda, coincidint el de la dreta amb el que hem presentat anteriorment.

La repetició d'aquests espais, nínxols i exedres, és freqüent a les construccions termals, per exemple als Banys d'Arles, Neris-les-Bains, Badenweiler, Bath, etc. Els absis tant poden ser de planta quadrada com semicircular, o de cercle rebaixat. La funció d'aquests espais és diversa, en alguns casos —com a Caldes de Montbui— es tracta de banyeres individuals. A d'altres indrets, aquests absis són espais de prestigi, on acostumava a haver-hi l'estàtua de la divinitat sota la qual s'adcrivia la deu. Així mateix, en algunes d'aquestes exedres es conservaven els ex-vots que dedicaven els malalts a les diferents divinitats guaridores.

Per la banda sud s'ha conservat, a part del mur de tanca de la piscina, un petit passadís —no trobem cap altre nom per a descriure'l— també pavimentat amb lloses de pedra sorrenca vermella. I un mur que devia tancar tot l'àmbit per aquesta banda. Se'ns fa difícil donar una interpretació a aquest petit espai d'un metre i mig. Trobem, però, una relació entre aquest espai i el que queda entre el mur E i el paviment d'*opus signinum* que es conserva al jardí, tots dos espais tenen una amplada d'1'5 m. El que més ens recorda aquest espai és una sèrie de cabines, per a banys individuals o tractaments especials, al voltant de la piscina prin-

¹ El plànol d'en Llobet i Vall-llosera és de l'any 1851. Es conserva a l'Arxiu Municipal i és un plànol topogràfic de la

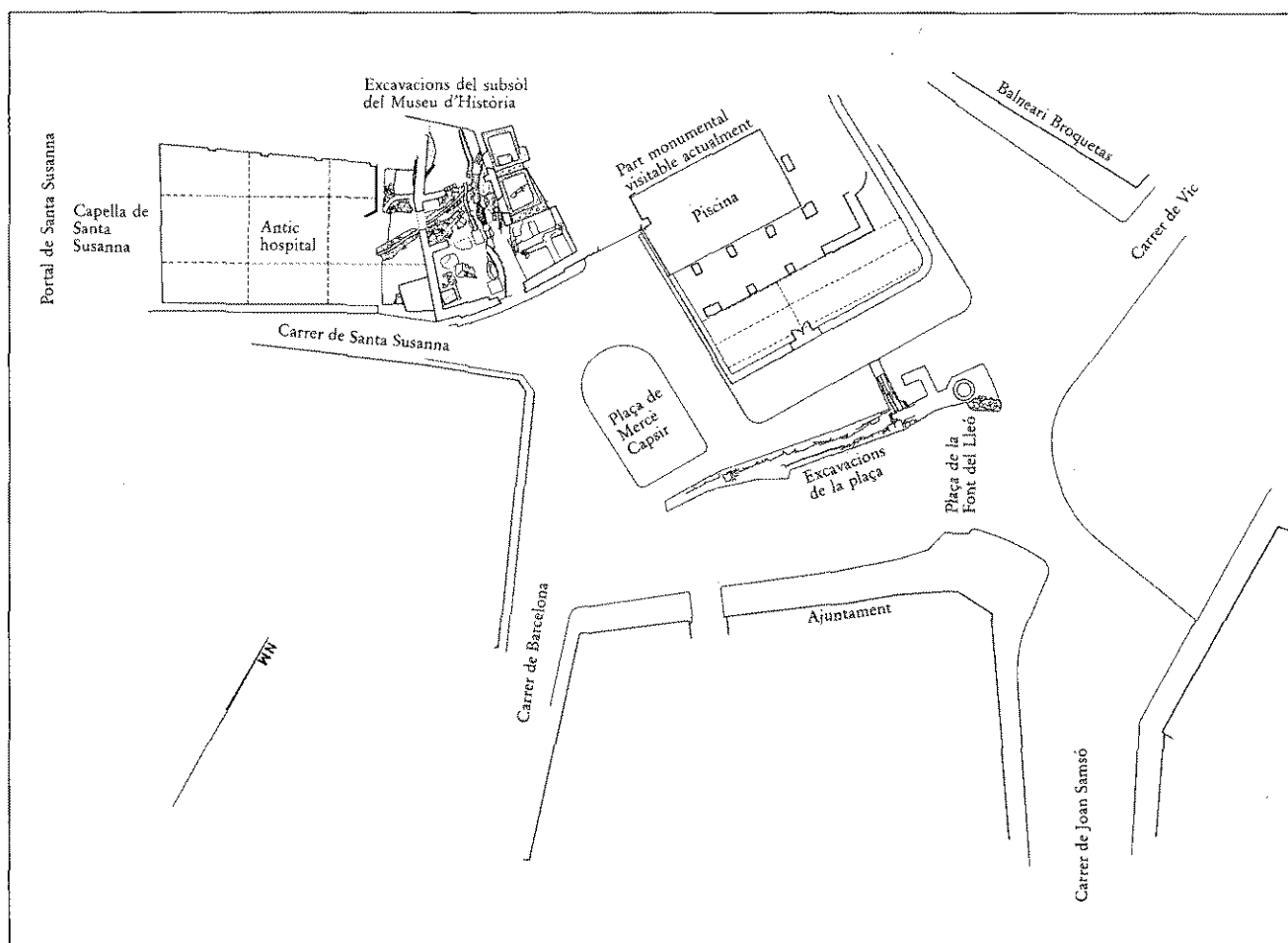
plaça de la Font del Lleó de Caldes de Montbui amb l'explicació dels brolladors i les conduccions termals.

cipal, un tipus d'esquema similar al que hi ha als Banys d'Arles (Grenier, 1960).

D'altra banda, el primer mur podria ser d'un moment posterior a la construcció originària del conjunt, i el mur situat més al sud podria tractar-se del tancament de la piscina. La reconstrucció, però, de moment, la fem considerant el primer mur com a tancament, ja que si el límit fos el segon mur, la piscina resultant seria de les més grans documentades.

Seguint la descripció de la zona sud, hem vist que al costat d'aquest mur de tancament, s'hi troba una polleguera tallada en una pedra calcària, simplement podem remarcar l'existència d'un lloc de pas i de comunicació entre dos àmbits diferents del conjunt termal.

Al sud d'aquest mur, es localitzà un paviment empedrat, de gran qualitat. Aquest paviment podria correspondre a un pati o pòrtic, ja que pel tipus sembla més un paviment de l'exterior que no de l'interior de l'edifici. D'altra banda, es podria situar aquí una de les entrades a les termes. Aquesta teoria queda rebatuda si identifiquem la polleguera i la comporta com a desguàs de la gran piscina, aleshores aquest paviment empedrat podria tractar-se del paviment d'una claveguera de desguàs de l'edifici. La banda oest d'aquest paviment queda delimitada per un mur de grans carreus, de gran qualitat, el qual, així mateix, sembla correspondre a una façana externa, no a un mur intern de la construcció. Per tant, aquesta podria ser la façana est del balneari. Si no correspon al límit oest de la claveguera, en cas de ser-ho.

PLANOL 1. *Plànol topogràfic de la plaça de la Font del Lleó, amb algunes de les estructures romanes localitzades a la plaça i a l'edifici de l'antic Hospital, al carrer de Santa Susanna.*

Ens manca per definir quina relació hi devia haver entre aquests dos grans àmbits descrits. Creiem que la reconstrucció de la paret est de la part visitable no correspon a la realitat. Aquesta paret devia ser el límit de tots dos sectors. És segur que en aquest mur, s'hi trobava la porta que relacionava aquests dos àmbits. Segurament aquesta porta era una arcada de mig punt, similar a les de la galeria de la piscina.

Hem de pensar que no pot haver-hi una porta gaire gran, ja que estem parlant d'ambients calents, i si hi ha gaires obertures l'escalfor pot fugir. Per tant, no es pot acceptar com a correcta la triple arcada que es pot veure actualment. Segurament aquesta porta el que devia comunicar eren les dues galeries perimetrals que envolten cada una de les piscines.

Ja hem assenyalat anteriorment que creiem que el mur nord es perllongava al llarg dels dos àmbits com a única unitat, com ens ho demostra l'excavació del jardí de les termes.

Pel que fa a les piscines documentades dins de l'edifici de l'antic Hospital, segurament eren per a tractaments més minoritaris, ja que són de dimensions molt més reduïdes, o potser eren per a tractaments de banys parcials no totals. Hi ha el dubte de la piscina petita, no sabem si es dedicava al bany d'infants, o si simplement era una mena de font per refrescar-se, d'aquesta piscina no en vàrem trobar les conduccions.

No podem definir quina funció devia desenvolupar la resta d'estructures descrites, ja que ens en falten moltes dades, o són restes aïllades o estructures conegudes per fonts escrites, les quals no hem pogut observar. En un estudi més complet esperem particularitzar cada un dels àmbits necessaris en un conjunt balneari.

ASSAIG DE RECONSTRUCCIÓ

A l'hora de fer un estudi global de l'edifici ens trobem amb mancances importants, ja que malgrat les dades de què disposem d'algunes de les estructures que coneixem, quasi sempre ens falta una relació entre elles. La majoria de les restes descrites són estructures que en l'estat actual del coneixement es troben aïllades.

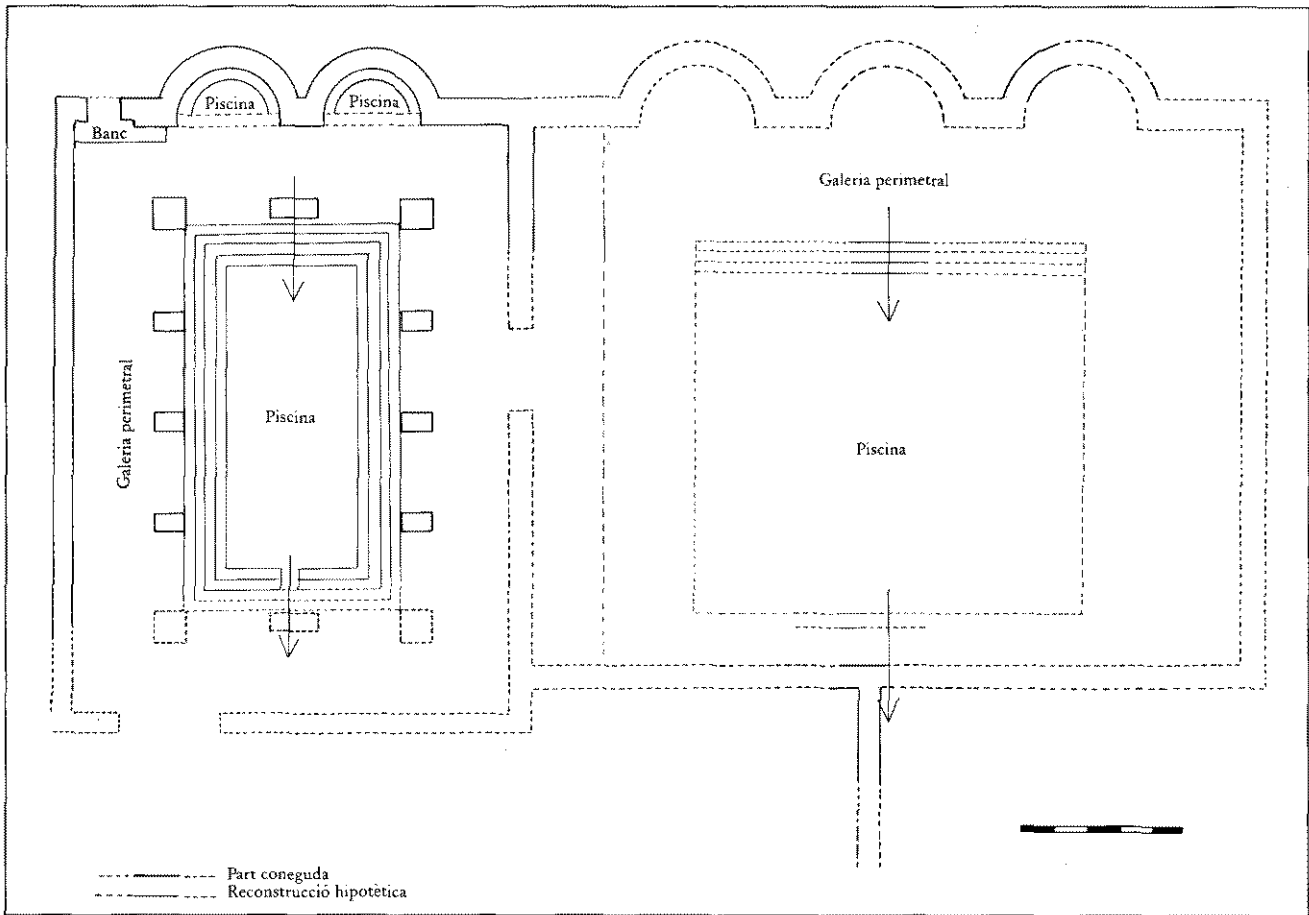
El primer que hauríem de remarcar és la poca importància que s'havia donat fins fa pocs anys a la conservació del Patrimoni, i en aquest cas a les estructures romanes relacionades amb les termes. En aquest sentit, constatem les dificultats per poder documentar adequadament la piscina que es troba al bell mig de la plaça.

És evident, però, que un dels problemes més greus quant a la conservació, ha estat la continuïtat de la vida a l'indret on hi havia l'edifici termal romà. Ja hem assenyalat que la majoria de les estructures es troben envoltant la plaça de la Font del Lleó, on actualment es troba l'Ajuntament i un dels llocs amb més vida del poble.

D'altra banda, creiem que amb un bon programa d'investigació es podrien planificar una sèrie d'excavacions, les quals ens ajudarien a enriquir el coneixement que tenim del monument, sense causar molèsties als ciutadans. Les excavacions podrien donar bons fruits, ja que hem pogut comprovar que les estructures es conserven força bé al subsòl i que la potència estratigràfica no és excessiva. Els punts més importants per a dur a terme aquestes excavacions són la plaça de Mercè Capsir, ja que aclariria el final de la piscina que actualment podem visitar i la relació d'aquestes estructures amb les situades a la banda SO; també fóra important aclarir la relació entre les dues grans piscines conegudes, ja que en aquest moment, malgrat tenir algunes dades, no la podem definir de forma acurada, simplement podem fer hipòtesis. Així podríem anar citant diferents punts de la plaça, però seria millor poder-la excavar del tot.

Així mateix, a la part conservada millor de tot el conjunt ens enfrontem amb un altre problema, la restauració efectuada pel Servei de Catalogació i Restauració de Monuments de la Diputació de Barcelona els anys 1956-57 va modificar en part l'estat original del conjunt, especialment la façana est que dona a la plaça; aquesta va ser una innovació del director dels treballs Sr. Pallàs, ja que no es tenia cap notícia de com devia ser l'obra original.

Algunes d'aquestes mancances les hem pogudes pal·liar, en part, per la documentació antiga, com són planimetries i fotografies del moment de la restauració, com també per descripcions a di-

PLANOL 2. Planta del conjunt visitable de la plaça en relació a una reconstrucció hipotètica de la piscina localitzada al mig de la plaça. Escala: 1:100.

versos documents. Tot això ens ha servit per a poder donar una interpretació global de l'edifici.

Pel que fa als límits de l'edifici termal, malgrat que no hem pogut confirmar-ne cap arqueològicament, creiem que n'hi ha alguns que es poden deduir.

A la banda est tenim un accident geogràfic, que podria tractar-se del límit per llevant de l'edificació. Es tracta del torrent Salzer, el qual va ser cobert pels romans segons notícies antigues. Hi ha un altre fet que confirmaria aquest límit, i és que de moment no s'ha localitzat cap resta de termes romanes a la banda dreta del torrent.

Així mateix és la geografia la que ens delimita la construcció per la banda sud, ja que creiem que les termes arribaven quasi a tocar la Riera, en haver documentat restes romanes a la capella de San-

ta Susanna on es troba un límit de la ciutat a totes les èpoques.

Quant a la banda oest, un acabament podria ser la paret de ponent de la piscina restaurada. Els trets que ens confirmen aquesta idea són, d'una banda, que la paret oest no té cap obertura, cosa que ens dóna idea de tancament. Aquest mur és l'únic que es conserva en tota la seva alçada en aquesta part de l'edifici. La cara interna es pot observar molt bé, però no passa el mateix amb la cara externa. Fins fa poc aquesta cara quedava tapada per l'edifici del teatre de Can Rius. L'any 1985 s'enderrocà aquest edifici, i es va poder observar que el mur romà quedava cobert per un mur posterior, en què hi havia un portal renaixentista tapiat. Quan, pel desembre de 1986, el Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya va fer les obres de restauració de la volta, es

repicà aquesta paret i es deixà al descobert el mur romà.

La direcció tècnica dels treballs de restauració decidí recobrir el mur romà amb una paret de maons, amb la intenció de tancar aquests maons amb lloses de pedra sorrenca vermella, com la resta de l'exterior d'aquesta construcció. Per tant, s'ha perdut l'ocasió de poder observar aquesta banda del mur romà. L'altre fet que ens ajuda a definir-nos per aquest límit és que més a ponent d'aquesta construcció, de moment, no s'hi ha documentat cap resta de l'edifici.

El límit que creiem menys clar és el de la banda nord. Tenim diferents hipòtesis que caldrà confirmar en posteriors excavacions. Un possible límit podria ser el mur nord de l'àmbit A. Si perllonguem aquest mur cap a llevant segons la nostra reconstrucció, veiem que tenim un mur en què s'obren diferents exedres; la presència d'aquestes estructures acostuma a definir un mur extern, ja que no és freqüent trobar espais interiors que quedin afectats per la part externa d'un absis (malgrat això, ha estat documentat a diversos edificis, com les termes de Sant Boi de Llobregat, Puig 1985).

Tenim, però, altres elements que fan qüestionar la hipòtesi anterior. Un d'ells és la porta que s'obre a l'angle NO de l'àmbit A. Com ja hem assenyalat, no podem conèixer amb seguretat el moment que es practicà aquesta obertura, si ja formava part de l'obra original o és resultat de reformes posteriors. Per desgràcia, les obres de restauració han afectat aquesta estructura i ara és força impossible saber quan s'obrí aquesta porta.

Si fos obra moderna, per exemple del moment que la galeria va fer el servei de presó, tindriem el mur nord sense cap obertura cap a l'exterior, el que ens ajudaria a confirmar el límit de l'edifici en aquesta zona.

D'altra banda, si aquesta porta fos original, tindriem un lloc de pas cap a les estructures que es localitzen més al nord d'aquest mur i, per tant, no hi hauria aquí cap límit de la construcció termal.

L'altre fet que ens fa dubtar a l'hora d'establir en aquest punt el límit de l'edifici és l'existència de restes de construccions termals més al nord d'aquest mur, com poden ser la *concamerata suda-*

tio del Balneari Broquetas i les restes de murs que Josep Anton Llobet va dibuixar al seu plànol.

De moment només hem parlat d'un edifici termal, com un tot generalitzat. No és aquesta una afirmació que no pugui ser rebatuda. Sovint, en una estació termal com Caldes, podria haver-hi més d'un balneari, com en l'actualitat. Del fet de trobar-se més d'una casa de banys a estacions termals romanes, n'hi ha testimoni a diferents indrets, com per exemple Vichy, Neris-les-Bains, etc. Caldes, per tant, no seria un exemple únic.

El fet d'una duplicitat d'establiments termals es pot entendre per donar una millor atenció als banyistes. Potser tenien tractaments diferenciats o simplement hi havia una diferenciació econòmica o social, per no parlar de la propietat de l'establiment, podrien haver-hi establiments públics i establiments privats.

Hem de destacar, però, que el sistema constructiu de les dues zones és molt similar, el que ens podria parlar d'una contemporaneïtat de la construcció, com també d'una possible unitat.

CONCLUSIONS

El coneixement actual sobre el conjunt termal romà de Caldes de Montbui és molt fragmentari. Malgrat la importància de les restes documentades, aquestes són només una mínima part de l'antic balneari.

Com hem vist, es tracta d'un edifici ben construït, conservat en un estat que, almenys en una part, li confereix un caràcter monumental. Podem constatar una proporcionalitat i una simetria a la part conservada; caldria, però, conèixer tot el conjunt per tal de poder establir uns canons de proporcionalitat que defineixin el projecte arquitectònic primigeni.

La complexitat de les pràctiques medicinals hidroterapèutiques feia necessària una diversitat d'àmbits on dur-les a terme. Aquest fet comporta, en conseqüència, una complexitat del projecte arquitectònic del conjunt de l'edifici termal. S'han de tenir en compte una gran varietat de cambres, amb unes funcions determinades, diferents des del punt de vista terapèutic i similars des del punt de

vista formal. Hem d'assenyalar la importància que tenien aquests tractaments dins la societat romana.

Caldes de Montbui, com també Caldes de Malavella, constitueixen els únics exemples d'arquitectura termal d'ús medicinal a Catalunya, encara que se'n poden localitzar d'altres, sobretot a les zones pirinenques. Fora del nostre territori es coneixen grans conjunts termals d'època romana: Bath, Neris-les-Bains i Badenweiler, entre d'altres, la investigació arqueològica dels quals es troba molt més avançada que la del nostre conjunt. El que sí que és clar, però, és que les característiques principals d'organització d'espais són similars i, en molts casos, les dimensions són idèntiques.

Quant a la funcionalitat, no tenim cap dubte que les termes de Caldes de Montbui eren medicinals; la funció primordial d'aquest balneari era guarir els nombrosos malalts que arribaven a la zona, atrets per l'anomenada que devien tenir els poders medicinals de les seves aigües. No descartem, però, una possible funcionalitat complementària de caire lúdic o simplement de repòs.

Aquesta funció terapèutica principal es trobava profundament emmarcada en un context religiós, ja que els poders guaridors de les aigües es relacionaven amb diferents divinitats, com l'epigrafia ens ho ha fet evident.

Pel que respecta a la cronologia de l'edifici, de moment és difícil d'establir-la. Ja hem assenyalat la manca d'estratigrafies amb materials arqueològics concrets. Així mateix, no tenim cap resta numismàtica ni epigràfica que ens doni el primer moment d'ús d'aquest conjunt.

A nivell constructiu, tampoc no hem pogut trobar elements de datació, ja que tots els paral·lels consultats són de cronologia incerta. L'edifici, però, és plenament romà a nivell de construcció i de planificació i, per tant, no el podríem datar abans del canvi d'era, però tampoc en un moment gaire més posterior. El fet que sigui un edifici auster a nivell d'ornamentació, de moment no s'hi ha localitzat cap paviment de mosaic, ens fa pensar en un moment de construcció força antic; per tant, el situaríem —com ja hem assenyalat— entorn del canvi d'era.

El nostre objectiu a l'hora d'escriure aquest article era el de presentar un gran monument d'època romana, força desconegut a nivell global, i obrir una sèrie d'interrogants sobre el nucli termal de Caldes, en el moment de la seva fundació i posterior desenvolupament a partir de l'arribada dels romans. Són moltes les preguntes que encara ens fem.

BIBLIOGRAFIA

- AUSONI. *Mosella*. Ed. Bernat Metge.
- E. BRÖDNER (1983) *Die Römischen Thermen und das antike baderwesen*. Darmstadt.
- J. i S. BROQUETAS (1790). *Luz de la verdad y extinción de preocupaciones. Tratado de las aguas thermales de la Villa de Caldes de Montbuy del principado de Catalunya*. Barcelona.
- Martín CASTELLS (1883). *Memoria Medico-Química-Hidrológica de Caldes de Montbui*.
- CELSUS. *De re medica*. Ed. Loeb.
- COLUMELLA. *De re rustica*. Ed. Loeb.
- B. CUNLIFFE (1973). *Roman bath discovered*. London. Ed. Routledge and Kegan Paul.
- DAREMBERG-SAGLIO-POTTIER (1877-1919). *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. París.
- DEGBOMONT (1984). «Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé». *Revue Belge*. (Liège), Eraul.
- DIO CASI. *Roman History*. Ed. Loeb.
- George FABRE; Marc MAYER; Isabel RODA (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne. I-Barcelona (sauf Barcino)*. París.
- Ignasi GRAELLS (1847). *Descripción de la villa de Caldes de Montbui*. Memòria inèdita. Biblioteca de l'Arxiu de l'Acadèmia d'Història.
- A. GRENIER (1960). *Manuel d'archéologie gallo-romaine. Vol IV. Les Monuments des eaux*. París.
- R. GUINOUVÉS (1962). *Balanentiké. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*. BEFAR. París.
- HARTMANN (1935). *Das Laconicum der römischen Thermen*.

- HIPÒCRATES. *Obra completa*. Ed. Loeb.
- José JORDÁN FRAGO (1793). *Geografía de Jordán*.
- MARCIAL. *Epigrammata*. Ed. Budé.
- Carme MIRÓ (1987). *El nucli romà de Caldes de Montbui*. Tesi de Llicenciatura. Inèdita.
- Camilo PALLAS (1957). «Las termas romanas de Caldes de Montbui». *San Jorge*, XXVI, p. 44-46.
- PLINI. *Naturalis Historia*. Ed. Budé, Ed. Loeb.
- J. PUIG I CADAFAI (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- Ferran PUIG I VERDAGUER (1985). «Les termes romanes de Sant Boi». *Fonaments* (Barcelona), núm. 6, p. 61-94.
- A. SUCEVEANU (1982). «Les thermes romaines». *Histria* (Bucarest), VI.
- Avel·lí XALABARDER (1935). *Caldes antic i modern*. Caldes de Montbui. Edició del Centre Excursionista Calderí.
- Francisco de ZAMORA (1724). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona. (Reedició de 1973. Publicacions de l'Abadia de Montserrat).